

Fasadrenoveringar i Gamla Stan under 20 år

Margareta Cramér

I Gamla Stan har Stockholms stadsmuseum haft unika möjligheter att medverka vid fasadrenoveringar. Vår uppgift är att dokumentera murverk och äldre puts och färg, att medverka till att den historiska substansen bevaras och att resultatet av renoveringen ger en historiskt riktig bild. Färgvalet är av stor betydelse. Om färgen under tidernas lopp har jag skrivit i årsboken Stadsvandringar 2. Vår uppfattning är att traditionella material bör användas på de gamla byggnaderna. Denna uppfattning har vi försökt hävda där det varit tekniskt möjligt.

Inför renovering av putsade fasader sker ett samråd mellan fastighetsägaren, hans entreprenör, stadsbyggnadskontoret och stadsmuseet. En PM upprättas över överenskomna färger, material och metoder. Under de tjugo åren 1970–1990 har ett dominerande antal byggnader i Gamla Stan fasadrenoverats. Just i början av 1970-talet skedde en markant ökning då kostnaden för fasadrenovering tilläts läggas på hyran. Själv har jag varit involverad i cirka 160 av dessa cirka 240 fasadrenoveringar i Gamla Stan. Detta har skett i intimt samarbete med stadsbyggnadskontorets färgkonsulenter Elvy Englebretkson, Gertrud Kull, Yvonne Lomborn och Åke Svedmyr. Jag har karterat färgmaterialet enligt PM och minnesbilder. Med utgångspunkt från denna kartbild skall jag här kommentera situationerna.

Stockholmshusen är av tradition uppförda med tegelmurar och kalkputsade fasader. Exemplet här Järntorget. Foto Margareta Cramér 1992.

Den traditionella kalkfärgen

Den kalkfärg som tillretts på arbetsplatsen, här kallad traditionell kalkfärg, har hävd i Sverige sedan medeltiden. Det är med den alla äldre kalkputsade hus avfärgats.

Traditionell platsblandad kalkfärg användes vid omfärgning 1985 av fasaderna på Bondeska palatset, nu Högsta Domstolen. Foto Göran Fredriksson 1992. SSM.

Kartan till vänster: Fasadmateriäl använt vid fasadrenoveringar i Gamla Stan 1970–90. Sammanställning av författaren efter Färgsättnings-PM. SSM.

Den traditionella kalkfärgen är gjord av kalkmjölk tillsatt med pigment upplöst i kalkvatten, oftast jordfärgerna obränd eller bränd terra eller umbra och olika hårt bränd ockra som ger kulörer i gult-rosa-brunt-grått-grågrönt. Rött åstadkomes med järnoxidrött. Kimrök ger en blåaktigt grå färg. Järnvitriol ger en gulrosa-rostbrun kulör genom en kemisk process. Så gjordes de traditionella kulörerna rött, vitt och grått fram till 1600-talets senare del. Då införde Nicodemus Tessin gult i kombination med grått, kulörer som sedan med variation i färgstyrka och nyans dominerat Stockholms stadsbild. Pigmenteringen var svag under nyklassicismen, 1700-talets slut och 1800-talets förra hälft. Starkast var den på 1920-talet.

Att blanda kalkfärg är en konst som förutsätter hantverksskicklighet och ett säkert färgöga. En god vägledning finns i riksantikvarieämbetets kalkfärgprover med recept.

Jordpigment kan variera i kulör mellan olika leveranser. Från kulturhistoriskt håll torde det inte vara motiverat att kräva absolut exakthet i kulör och färgstyrka men väl en tydligt motiverad inriktning. Kalkfärgen är så livlig att den ändrar sig med väderleken och med tiden. Generellt kan sägas att den ljusa eller svagt pigmenterade kalkfärgen håller sig bättre än den starkt pigmenterade. Jordpigmenten ger den färgskala som vi vant oss vid. Kulörerna harmonierar med varandra. Det är denna färgskala vi vill bevara i våra städer.

Byggnadsstyrelsen har hållit traditionen med platsblandad kalkfärg vid liv. Den skicklige muren Ulf Åsander som 1948 svarade för puts och avfärgning på Kanslihusannexet – ännu i gott skick – anlätades ännu på 80-talet. Också några andra känner vi. Färgen till Oxenstiernska palatset blandades av murarmästare Edvin Smeds liksom till Järntorget 78. Ibland har målarmästare trätt till. Sture Dahlquist vid Stockholms fastighetskontor blandade färg till fasader på stadens hus i kvarteren Apollo, Callisto, Daedalus, Pegasus, Perseus och Pygmalion under 1970-talets förra hälft och dessutom till några privatägda hus, t ex Skeppsbron 26. Ivar Eriksson gjorde färg till Råntmästarhuset 1973 och till Kornhamnstorg 55 och 57 år 1976. Färgen till Storkyrkan gjordes av Fred Signon vid Thomas Granaths Målerifirma.

Vi kan börja med att titta på några statliga byggnadsminnen som byggnadsstyrelsen förvaltar.

Bondeska palatset från 1600-talet, nu *Högsta Domstolen* har omfärgats ljust grått med svag pigmentering av grön umbra, kraftigare dito på listverket, en förnyelse av Ivar Tengboms färgsättning från 1949. Byggnadsstyrelsen utförde denna fasadrenovering 1985 som den hittills sista med traditionell färg efter att tidigare ha tillämpat metoden på ämbetsverken/palatsen på Riddarholmen och statliga byggnader i Gamla Stan. På många av dessa frångick man då den enhetliga gulskala som ut-

märkt det statliga underhållsarbetet och som ännu karaktäriserar och håller samman Skeppsholmens bebyggelse.

Även *Ryningska palatset* vid Riddarhustorget gavs kraftiga färger, rött på huvudbyggnaden från 1640-talet trots dess förändring med brutet tak från 1700-talet. *Axel Oxenstiernas palats* vid Storkyrkobrinken i slottets grannskap är en märkligt tidig tillämpning av den romerska barocken i Stockholm vid en tid då 30-åriga krigets vinnare i övrigt byggde sig röda gavelhus i nordeuropeisk renässans. Troligen är det Jean de la Vallée som ritat huset 1653 för den åldrade rikskanslern. Med den nya formen med rak takfotlist och med plastiska segmentbågar, trianglar och girlanger i anslutning till fönstren vore det egendomligt konservativt att avfärga putsfasaderna röda. Så blev de emellertid vid renovering efter andra världskriget då man längtade efter färg i den nedsmutsade stadsmiljön. Detta förnyades 1984 i en situation som inte medgav tid för arkivundersökning.

Under 1970-talet renoverades fasaderna på åtskilliga borgarhus med traditionell kalkfärg, senare har den varit ytterst sparsamt förekommande. Några exempel: hela *kvarteret Daedalus mellan Lilla Nygatan och Munkbrogatan* rustades upp av staden 1972. Sture Dahlquist blandade färgerna med jordpigment och i ett par fall med tillsats av järnvitriollösning. Ivar Eriksson använde sig av pigmenten järnoxidgult spetsat med järnoxidrött i varierande proportioner på *Räntmästarhuset Skeppsbron 48* och på *Kornhamnstorg 55, 57*. Dessa pigment har så hög korpus, ger så stark effekt, att en överpigmentering lätt sker.

Den gula färgen till *Köpmantorget 2* gjordes på obränd terra. Vilka pigment murarmästaren Edvin Smeds använde 1982 på *Järntorget 78* gick inte att få besked om. Kulörerna på båda dessa var till en början helt ljusst gula och har med åren mörknat betydligt.

Vid början av 1970-talet återupptogs metoden att avfärga kalkputs med järnvitriol i kalkmjölk. Här Osterlånggatan 37 med mycket gammal spritputs vitriol-avfärgad 1972. Foto Göran Fredriksson 1979. SSM.

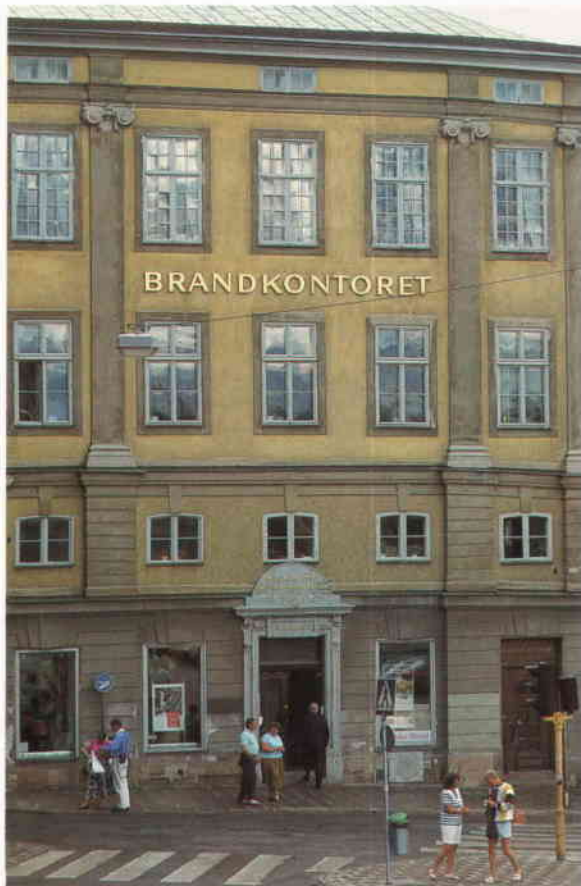
Storkyrkans fasader renoverades 1978. Ytskiktet på den grova starka, för att inte säga överstarka, mörkbruna KC-putsen, kallad ädelputs eller Terrasit, slogs bort och ersattes av kalkbruk som kalkavfärgades. 1700-talets gulrosa kulör åstadkom målarmästare Fred Signon av guldockra och bränd terra för livytorna och den grå listfärgen av grön umbra. På det utsatta tornet har färgen vittrat

betydligt men färgen är i övrigt vackert levande gulrosa som avsett.

Järnvitriolavfärgning

Det gulrosa skimret på stadens hus som vi ser på Hilleströms, Sävenboms och Elias Martins målning är den på 1700-talet allmänt använda järnvitriolfärgen. Recept finns från 1740-talet och senare. Efter många års uppehåll återupptogs den i konstnären Solve Olssons färgsättning av husen på Hornsgatspuckeln 1970. Den gav en levande skiftande färgyta som man av både historiska och estetiska skäl sedan ville se på åtskilliga äldre putsade hus. Arkitekter beundrade särskilt den nästan transparenta verkan som *järnvitriol i kalkvatten* ger. Den har tillämpats på *Svartmangatan 10, Stortorget 14, Lilla Nygatan 10 och Munkbrogatan 9*. Senare anser jag mig ha kommit underfund med att denna metod innehåller för litet kalk för att ge den jämna ljusa yta som 1700-talsarkitekterna Carl Hårleman, J E Carlberg och Erik Palmstedt uppskattade. Nej, det var *järnvitriol i kalkmjölk*, där den upprörda kalken fyller och ger ljushet, som de använde. Det är också den metoden som har tillämpats i Gamla Stan på cirka 25 hus, *Österlånggatan 37* på mycket gammal grov spritputs utan ballast, *Svartmangatan 7 och 8* och *Skottgränd 6* för att nämna några.

Sedan järnvitriolen tillsammans med kalkmjölken strukits på putsfasaden börjar en kemisk process som fortgår länge. Efter bara några minuter förvandlas den grågröna färgen till ljust gul, gulrosa. Under någon månad blir färgen allt kraftigare och mättas ytterligare under något år. Vår förorenade luft har påverkat färgen på ett sätt som visat sig efter cirka 10 år. Vi har så fått några fasader som ser rent rostiga ut. Mest har detta drabbat de höga fasaderna *Köpmantorget 1* från 1973 men också *Västerlånggatan 73 och 77* från 1976.

Den fabriksblandade kalkfärgen har använts vid flertalet fasadrenoveringar på senare tid. Brandkontorets hus vid Mynttorget avfärgades 1974 med Ernströms kalkfärg, samma gula kulör på spritputsade och slätputsade ytor, grått på rustik och listverk. Genom att spritputsen samlar smuts får den med tiden en annan, avsedd, kulör. Foto Göran Fredriksson 1992. SSM.

Järnvitriolen gör fasaden hård och avvisande. Det gör också att omfärgning måste göras med järnvitriolfärg. Den gamla hårda ytan suger inte åt sig annan kalkfärg.

Dessa vanskligheter har gjort att man på sena-

re år varit återhållsam med järnvitriolavfärgning. Man har på annat sätt åstadkommit samma kulör på byggnader som ursprungligen haft järnvitriolfärg. För Storkyrkan 1978 blandades, som nämnts, guldockra och bränd terra, för Börshuset 1983 användes Stråbrukens fabriksblandade kalkfärg i liknande gulrosa kulör.

Den fabriksblandade kalkfärgen

Ofta tar man till den fabriksblandade kalkfärgen. Putsentreprenören får önskad kulör även om firman inte besitter kunskap i färgblandning, men det medför att murare inte får tillfälle att öva sig i hantering av pigment och yrkeskunnandet begränsas. Vad som gör en kulturhistoriker tveksam är att det är syntetiska pigment som till stor del ger kulören i den fabriksblandade kalkfärgen. Enligt uppgift använder Stråbruken inte alls jordfärger utan uteslutande syntetiska pigment, däribland den sedan mycket länge tillverkade röda och gula järnoxiden. Den andra huvudleverantören Ernström Bygg AB har också syntetiska pigment i sin fabriksblandade kalkfärg men blandar på beställning kalkfärg på gotlandskalk och jordpigment.

Med syntetiska pigment kan alla kulörer åstadkommas. Här gäller det att begränsa utbudet för att bibehålla en samstämd färgskala. En osäkerhet råder beträffande åldrandet. Om den varmgrå kulören åstadkommes med svart och gult i stället för med grön umbra blir uttrycket efter ett par år ett annat.

Den fabriksblandade färgen innehåller fyllnads materialet finmald dolomit som gör att ett bra resultat nås med bara två strykningar. Dessutom innehåller den tillsatsmedel bl a cellulosa för att hålla fuktigheten och därigenom vara lättare att stryka. Från stadsmuseets sida har vi accepterat att fabriksblandad kalkfärg används även på äldre kalkputsade husfasader. Dess egenskaper uppges

i huvudsak vara desamma som den traditionella kalkfärgens. Vi skulle dock hellre se att jordpigment användes i färgen än syntetiska pigment. Och självklart skall kalkfärg inte alls innehålla cement eller plast.

Många är de fasader som under 1970- och främst 80-talet avfärgats med fabriksblandad kalkfärg. *Börshuset* är redan nämnt.

Till de stora fasadarbetena med fabriksblandad färg hör de fyra husen i kvarteret *Midas* mellan *Mälartorget* och *Lilla Nygatan*, 1973 och 1977. På gipsgirlinger på ungdomshuset har färgen suttit dåligt och gjorts om medan den i övrigt hållit bra. *Brandkontoret vid Mynttorget* avfärgades 1974 med Ernströms kalkfärg, grått på bottenvåningens rustik och på listverket, gult på livytor med såväl slätputs som spritputs. Den grova spritputsen samlar ju ansevära mängder smuts och ändrar därför kulör, en avsiktlig effekt i Palmstedts 1700-talsfasad om än inte tänkt med dagens intensitet.

Under högkonjunkturen på 1980-talet renoverades åtskilliga fasader. Bland dem var de höga gavelhusen vid *Kornhamnstorg*, *Riksbankshuset* och *Norra Bankohuset* vid *Järntorget*, *Telegrafverkets hus* och *Flemingska palatset* vid *Slottsbacken / Skeppsbron 2*, alla med Stråbrukens fabriksblandade färg, hittills med gott resultat.

Av dessa byggnader är Riksbankshuset arkitekturhistoriskt epokgörande. Nicodemus Tessin d ä introducerade 1675 härmed den romerska senrenässansen och den gula färgen fick fäste i Stockholm. Till vilken höjd den grå stenimiterande sockeln skall nå och vilken pigmentstyrka den skall ha kan undersökas ytterligare. Min uppfattning är att ornament och lister av grå gotlandssandsten liksom kompletterande former i puts bör färgas lik stenen med pigmentet grön umbra, alltså ljusare än Riksantikvarieämbetet drev igenom vid omfärgningen 1986.

Efter genomgripande ombyggnad av Stockholms

stads bostadshus *Munkbron 3* och *Järntorget 80* fasadrenoverades de 1981. Då färgades 1860-talsfasadernas livytor och listverk ur samma burk. Så gjordes också 1989 i kvarteret *Jason* med gamla gipsornament på fasaden *Lilla Nygatan 18* och nya mot *Mälartorget*. De nya gipsornamenten hade då först grundats med neuretanolja blandad med terpentin i lika delar för att kalkfärgen skulle fästa enligt recept från gipstillverkaren Georg Degerholm, Bygg-Bema. Målningskonservatorn Kalle Jensen menar att om gipserna strykes med en kalkemulsion av kalkdeg och rå linolja så fäster sedan kalkfärgen. Oavsett om kalkfärgen är blandad på platsen eller på fabrik är gipsornamenten ett problem.

Kalkcementfärg

Från 1950-talet har det varit vanligt med kalkcementbruk och kalkcementfärg, KC-färg. När sådan hård puts på nytt skall färgas måste man åter ta till KC-färg. Den mjukare kalkfärgen vittrar alltför fort bort. KC-färgen har vanligen en god jämnhet, så god att den kan upplevas som tråkig.

Det 1973 nyuppförda huset vid *Järntorgsgatan* i anslutning till *Räntmästarhuset* har en helt slät fasad gjord med kalkcement i både putsbruk och färg. Den var faktiskt död från första början. Hela kvarteret *Cygnus* vid *Tyska Brunnspan* hade restaurerats 1939 och fasadrenoverats 1968 med kalkcement och därför användes detta också vid omfärgningen 1990.

För att rationalisera byggandet på 1960-talet önskade man bl a *spruta KC-färg* på fasader. För att detta skulle vara möjligt tillsatte man krossad kalksten i KC-färgen. Det blev som en tunn puts, stänkputs, med en grovkornig yta. På *Västerlånggatan 50 / Tyska Brinken 28* kan man ännu se färgen från 60-talets slut, sprutad över puts, stenornament och ledningar med dosor utan urskilj-

Sprutad KC-färg från 1960-talets slut över gammal puts, stenornament och ledningar, Tyska Brinken 28. Ballast i färgen har medfört en knottrighet som samlar smuts. Foto Margareta Cramér 1974. SSM.

ning. Kornen i ytan har fångat upp smuts och hela fasaden står sedan länge smutsgrå, synnerligen dystert.

Åtskilliga fasader behandlades på detta sätt. De flesta har nu av utseendeskäl förnyats trots att de i allmänhet inte varit skadade. På den stora 1880-talsuppbyggnaden över Svartbrödraklostrets medeltida källare *Södra Benickebrinken / Svartman-*

gatan 24 / Tyska Stallplan / Prästgatan 37, 39 sprutades ånyo KC-färg 1990. Det skulle blivit dyrare att slipa ned alla små toppar och sedan penselstryka med KC-färg. Den dyrare vägen har man gått i åtskilliga fall t ex på *Stora Tullhuset vid Skeppsbron* som fått en acceptabelt slät yta 1979. På grund av underlaget var man hänvisad till KC-färg men genom fasadens rika indelning är KC-färgens tendens till för stor jämnhet här inte uppbar. Putsfasaden är helt rusticerad, liksom byggd av stora stenblock. Den är således uppdelad i ett otal mindre ytor. Byggnaden är ett verk i märkligt tidig nyklassicism av arkitekten Erik Palmstedt 1783. På arkitektritningen och på en liten broderad tavla från tiden har den ljust grå fasader. Sedan länge är fasaderna gula och den gula färgen förnyades också nu senast. Färgvalet bör dock undersökas närmare och övervägas inför nästa fasadrenovering.

En annan fasadmaterialtyp med kalkcement är den sk *ädelputsen*, ofta benämnd med produktnamnet Terrasit, mest använd på 1910–30-talen. Den innehöll glimmer och var svagt pigmenterad. På 20-talet blev denna liksom andra putstyper kraftigare genomfärgad. Uttrycket skrapad ädelputs innebär att ytan luckrats upp och putsen därigenom givits bättre andningsförmåga än cementhaltigt bruk normalt har. I lägen med stora avgasutsläpp från trafiken har den grova strukturen medfört en synnerligen otillfredsställande nedsmutsning. Ett kvarvarande exempel är moderaternas högkvarter vid *Schönfeldts gränd*.

Kungliga slottet är det stora problemet. Dess väldiga fasader renoverades en i taget med flera års mellanrum under 1960- och 70-talen. För att inte differensen skulle bli för stor mellan gammal och ny puts gjorde man den nya putsen, först på norra fasaden, som den gamla med ganska mörk genomfärgad ädelputs. Vartefter arbetet fortskred skedde nedsmutsning av nyrenoverade fasader som i

Den tidigare oljefärgsmålade fasaden med rika puts- och gipsornament oljemålades på nytt 1986. Stora Gråmunkegränd 3. Foto Göran Fredriksson 1992. SSM.

sin tur stod som förebild för nästa fasad. Resultatet är idag att denna magnifika byggnad, så djärvt utformad för sin tid, 1690-talet, står alltför mörk och dyster. Som ny hade den gula livytor och grå ornament.

Oljefärg

På fönstersnickerier och portar har oljefärgen hävd i stenhusens yttre men också på sten som ingår i fasader före materialromantiken omkring 1890. Vid 1800-talets mitt "örnerades" fasaderna med putslistor och gipsornament. Det var gipsen som gjorde att man tog till oljefärg. Innan ornamenten sattes upp på fasaden dränktes de in i tran eller rå linolja. De målades sedan på plats med linoljafärg, i regel i samma kulör och gjord på samma pigment som kalkfärgen till fasadputsen.

Kombinationen kalkfärg och oljefärg med samma kulör har det vanskliga med sig att färgmaterialen åldras olika och därför skiljer sig åt efter några år. Särskilt vid mörka kulörer blir detta märkbart.

När huskomplexet vid *Slussplan i kvarteret Medusa* nyligen, 1989, renoverades med rekonstruktion av fasadartikuleringen valde man att måla gipsornamenten med oljefärg i samma ljusa gula kulör som kalkfärgen. Ännu är det för tidigt att bedöma åldrandet men förhoppningsvis klarar de ljusa kulörerna, gjorda på enahanda pigment, samspillet också i fortsättningen.

Ju mer artikulerad fasaden blev mot 1800-talets senare del, desto svårare var det att dela upp den på två färgmaterial. Det förekom därför att hela fasader av denna typ oljemålades. När fasaden *Stora Gråmunkegränd 3* med överväldigande rika gipsornament från 1875 renoverades 1986 oljemålades den återigen.

Plastfärger och vattenglasfärger

Många bottenvåningar, särskilt de med butiksfasader, har tid efter annan målats om med oljefärg på putsen. Det förekom också, som nämnts, att hela fasader oljemålades på 1800-talet, speciellt de med riklig gipsornamentik. När dessa restaurerades på

1960- och 70-talen skedde det ofta med en annan organisk färg, sådan vi till dagligdags kallar plastfärg. Den fanns av många fabrikat. Alla var täta och stängde inne fukt. Oerhörda skador har dessa färger åstadkommit på såväl puts som trä. De flesta är nu ute ur marknaden och fasaderna har renoverats med andra material. Gavelfasaden *Tyska Brinken 26* renoverades med ny kalkputs och kalkfärg 1989 med återupptagande av det sena 1600-talets hörnlisener och kulörer som påträffades under senare puts. Man ser fram emot att detta arbete fullföljes på de två gatufasaderna *Västerlånggatan 57* och *Prästgatan 56*, där ännu färgen *Peducem Antica* från 1973 är kvar, gruvligt sprucken.

Lilla Nygatan 19 målades med en okänd plastfärg omkring 1970. I samband med allmän reno-

Plastfärg har förstört åtskilliga putsfasader i Gamla Stan. Flertalet har renoverats långt mer genomgripande än vad som hade behövts efter traditionellt underhåll. Lilla Nygatan 19 före renovering. Foto Margareta Cramér 1989. SSM.

Samma fasad som på sid. 51 efter blästring, med nya gipsornament, ny ytputs och avfärgning med Stråbrukens färdigblandade kalkfärg. Foto Göran Fredriksson 1992. SSM.

vering rustade den nye ägaren fasaden 1989. Då var ytan sprucken, färgen uppkrollad, delvis avfallelen och putsen därbakom rutten. Ytskiktet blästrades bort och ersattes av ny kalkputs med nya profiler gjorda med mallar tagna på de gamla listerna. Också flertalet gipsornament var så ruttna

att de måste ersättas med nygjutna kopior av de gamla. Det blev med andra ord inte mycket kvar av fasadmaterialet från 1884 trots höga bevarandeambitioner. Gipserna mättades med linolja som fick torka in under cirka 5 dagar innan hela fasaden kalkavfärgades ljus varmgrå. Denna fasadrenovering blev mångdubbelt fördyrad på grund av de skador plastfärgen förorsakat.

På åtminstone fem hus finns ännu den organiska färgen Dry Wall bibehållen sedan 1970-talets förra hälft. Så förhåller det sig t ex med *Skeppsbron 34 och 36*, det södra en Tessin-byggnad från ca 1700.

På tur för en genomgripande fasadrenovering står en av stadens arkitektoniska pärlor, *Tessinska palatset* vid Slottsbacken.

Vattenglasfärger har en hård yta. Emellertid förekommer sådana, den vanligaste Keim, mycket sparsamt i Stockholm, så vitt jag vet har ingen enda fasadavfärgning skett med vattenglasfärg under mina år vid stadsmuseet.

Stadsmuseet har vid bygnadsrenoveringar i Gamla Stan drivit tesen att byggnader skall renoveras med ursprungligt material. Det är vår övertygelse att de gamla tegelmurarna mår bäst av att skyddas av kalkbruk och kalkfärg och därför har vi hävdad och förordat dessa material. Från att på 70-talet ha häcklats och pekats ut för att tillhöra "kalkfärgmaffian" upplever vi nu att vi vunnit starkt gehör för kalkbruk och kalkfärg på fasader. Fabrikerna har förbättrat dessa produkter och de kommer till användning vid allt fler renoveringar och också vid nybyggnader. Vi gläder oss åt utvecklingen på detta område.